

Љиљана С. Костић*

Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Ужицу

УСПОМЕНЕ НА КРАЉА МИЛАНА У КОНТЕКСТУ МЕМОАРСКЕ ПРОЗЕ ПЕРЕ ТОДОРОВИЋА**

Апстракт: Мемоарски корпус Пере Тодоровића (1852–1907) тематски је везан за догађаје и личности које су обележиле његов живот – за Радикалну странку и Тимочку буну, с једне стране, и за краља Милана и династију Обреновић, с друге стране. Предмет рада јесу *Успомене на краља Милана*, које је, три месеца после краљеве смрти, Тодоровић почео да објављује у наставцима у свом часопису *Мале новине*. У овом делу на истој равни налазе се краљ Милан и сам писац и посматрају се у контексту веома сложених међусобних односа – од непријатељства до блиске сарадње. Циљ рада јесте да се *Успомене на краља Милана* сагледају у контексту Тодоровићеве мемоарске прозе, али и у контексту српске мемоарске прозе о краљу Милану Обреновићу.

Кључне речи: *Пере Тодоровић, мемоари, Успомене на краља Милана, краљ Милан, српска мемоарска проза.*

Бурна дешавања на српској политичкој сцени у последњим деценијама 19. и почетком 20. века обележила су и одредила живот Пере Тодоровића (1852–1907). Свестрана личност – новинар, књижевник, књижевни критичар, преводилац, уредник бројних часописа и политичар – имао је важну улогу у културном и политичком животу Србије, не само као судионик већ веома често и као иницијатор великог броја догађаја. Из родног смедеревског краја, у коме је народ „отрован од легенди и поезије”, понео је култ поштовања Карађорђа Петровића и устаничких војвода (Јовановић Стојимировић, 1987: 116). Сусрет са руским нихилистима и Бакуњином, током студија у Цириху, довео је до усвајања социјалистичких идеја и снажног деловања у њиховом ширењу у Србији. Покретање првог социјалистичког часописа (*Рад*, касније и *Самоуправа*) и иступање на демонстрацијама у Крагујевцу (1876) условили су сукоб са актуелном влашћу. Прогонство из Србије и боравак у Паризу утицали су на идеолошко формирање Пере Тодоровића. Из Цириха се вратио као

* ljkostic972@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта „Настава и учење – проблеми, циљеви и перспективе” (бр. 179026), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

социјалиста под утицајем идеја руске емиграције, а из Париза као радикал под француским утицајем (уп. Нинчић, 1956: 68). На темељима нових идеја засновао је програм и статут Радикалне странке и као њен идеолог био је отворени противник краља Милана. У годинама после Тимочке буне (1883) преобратио се у монархисту и обреновићевца. На пружену руку краља Милана одговорио је оданошћу династији Обреновић, чак и у најодсуднијим тренуцима, после Мајског преврата. За разлику од многих јавних личности у Србији, Тодоровић ни тада, у таласу опште мржње према срушеној династији, оставши доследан властитом избору, није денунцирао њене владаре.

Укључивши се веома рано у токове политичког живота у Србији, Пера Тодоровић није себе видео као књижевника. Он је, истина, на темељима социјалистичких идеја, написао неколико теоријских текстова у којима је разматрао стање у српској књижевности, чиме се надовезао на постулате програмског реализма Светозара Марковића. Развијајући идеје руских револуционарних демократа, Чернишевског и Писарева, Тодоровић је у чланцима „Уништење естетике” (1875) и „Књижевна писма” (1878), полемисао са наслеђем романтизма и, оштро критикујући запарљивост српске књижевности, која нема никаквог правца и одраз је стања у српском друштву, залагао се за реалан правац и у животу и у уметности. Верујући да књижевност треба да буде „учитељица друштва и покретачица друштвеног напретка”, заговарао је утилитарну функцију књижевности и, на темељима материјалистичког учења, изнео је нужне предуслове за то (Тодоровић, 1986: 67). У том контексту треба посматрати и Тодоровићев презир према естетици и његове ставове о миметичкој, подражавалачкој функцији књижевог дела.

Иако у прво време књижевни теоретичар и критичар, Пера Тодоровић је, по објављивању *Дневника једног добровољца* (1878/1879), израстао у једног од најплоднијих српских писаца у последњој деценији 19. века. Његово књижевно дело, жанровски веома разноврсно, обухвата мемоаре, дневнике, романе, путописе, књижевно-теоријске и књижевно-историјске текстове, преводе и публицистичке радове и испунило би преко тридесет томова. Њима је, најчешће у виду фељтона, испуњавао странице часописа које је покретао и уређивао, прилагођавајући поменуте радове хоризонту очекивања читалачке публике. Поменути жанровски облици међусобно се прожимају, често стварајући хибридне творевине, те се у романима неретко налазе публицистички пасажии (*Смрт Карађорђева*), док је његова мемоарска проза склона литераризацији и фикционализацији, уз обиље дескриптивно веома успешних места (на пример, *Дневник једног добровољца*, *Огледало*, *Дневник*, *Крвава година*). Будући укључен у актуелна друштвено-политичка кретања, израстао је у хроничара једног времена, које су обележили династички и међустранички сукоби и ослободилачки ратови. Живећи у периоду стварања младе српске државе, с којим се поклопило и његово духовно, друштвено и политичко обликовање, Тодоровић је био сведок најразличитијих догађаја, који су често били испреплетани с његовим животом. Отуда је и у каснијим радовима везан за конкретна дешавања, што је условило две основне теме

његовог дела – рат и династија Обреновић. Њима се, у ширем смислу, могу придодати и теме којима се непрестано враћао: радикализам и српско друштво. Ове теме налазе се и у средишту Тодоровићевог мемоарског корпуса, који чине: *Дневник једног добровољца*, *Крвава година*, *Дневник*, *Успомене на краља Милана* и *Огледало*.

Тодоровићева документарно-уметничка проза значајно је обогатила српску мемоарску прозу у 19. веку. Прихватајући постулате поетике реализма, пре свега миметичку функцију дела, Пера Тодоровић је посебно ценио мемоаре. Његова највиша књижевна амбиција била је да напише мемоаре, будући да се они баве стварним животом и тиме израстају у „есенцијалан књижевни жанр”, „откривају духовну личност пишчеву и васкрсавају духовну суштину природног живота” (Радуловић, 1999: 239), што кореспондира са ставом експлицираним у „Књижевним писмима”: књижевно дело треба да буде огледало друштвеног живота (уп. Тодоровић, 1986: 64). Дубинска, иманентна поетичка схватања мемоара изразио је Пера Тодоровић у писму Стевану Ћурчићу 1907. године:

„Писање мемоара ја сматрам као један од најтежих и најделикатнијих послова књижевних. У мемоарима се мора огледати личност мемоаристе као у најбољем огледалу. Из њих треба да веје и мирише душа онога чији живот описују. [...] Мемоари морају дисати духом свога творца и уносити свој нарочити, битно лични индивидуални карактер. Мемоари су исповест пред Богом и пред самим собом. То је често последња, заветна реч, која се с гробног прага управља потомству, апелујући на његов непристрасни и неумитни суд. То је аманет што га прошлост предаје будућности; духовни, па често и политички тестамент што га је јавни посленик оставио народу свом“ (Тодоровић, према: Перовић, 1997а: 222–223).

За Перу Тодоровића мемоари нису „збубана гомила прича”, већ текстови који нужно имају субјективни карактер и носе „лични печат” аутора. У контексту његових ставова изнетих у „Књижевним писмима”, размишљање о мемоарима може се тумачити као корак даље од начела програмског реализма, то јест као приближавање постулатима поетског реализма (уп. Радуловић, 1999: 239). „Лични печат” аутора, заправо субјективни доживљај људи и догађаја, присутан је у свим Тодоровићевим мемоарима. И онда када јасно истиче да се у писању руководио истином, да јамчи за њу (у *Успоменама на краља Милана* или у *Огледалу*, на пример), чак и када своје исказе документује историјском грађом, „дах личности” се снажно осећа (Радуловић, 1999: 240). То је разумљиво будући да је питање може ли човек бити потпуно објективан када говори о себи и о свом уделу у креирању стварности:

„Тиме што описује сам себе, аутор је неминовно субјективан, али он истовремено зна о себи оно што други, посматрајући га споља, никако не могу знати, па је објективнији од њих. Али аутобиограф пише и о другима, дакле оно што је чуо и видео, што је поверљиво, па је објективније. Међутим, када понире у туђу личност, неминовно је субјективан. Тако се у

аутобиографији јављају субјективно/објективно причање о себи са објективно/субјективним причањем о другима” (Грдинић, 2003: 672).

Пера Тодоровић је свестан да „искреност и верност животним фактима не значе неопозиво и њихову истинитост”, што истиче у предговору *Дневнику једног добровољца* (Матовић, 2002: 101). Начин на који писац види одређене догађаје „само је један од бројних аспеката стварности“, сагледан кроз призму субјективног (Матовић, 2002: 101). Писац мемоара, дакле, одабира и нуди материјал који може осветлити време и људе о којима пише. При томе, неким догађајима даје већи примат у односу на друге, „што често може бити у вези с његовим идеолошким ставовима, накнадним тумачењима и превредновањем ставова“, у чему се, такође, уочава ауторов „лични печат” (Костић, 2012: 450). „Колико биограф манипулише чињеницама, тј. њиховим избором али и њиховим тумачењем, па чак, ето, и њиховим прећуткивањем, толико он лукавством можда не брише реалност, али је дисквалификује стварајући нову стварност, тј. књижевни текст” (Стефановић, 2010: 117).

Тодоровић је имао референцијални однос према стварности, али, и поред тога, он „манипулише чињеницама“. Пренебрегавање одређених догађаја из живота (неретко и веома значајних), којима претпоставља неке ирелевантне, нарочито је видљиво у *Дневнику*. Дело које треба да има првенствени интимни карактер израста у наратив о себи и о другима, при чему прича о другима често заузима више места. Очигледно да није ни имао намеру да *Дневник* постане његова интимна исповест. Стога се може успоставити блиска веза између овог дела и осталих Тодоровићевих мемоара – он се и овде задржава на неким местима која су постала општа места његове мемоарске прозе: боравак у затвору после Тимочке буне, споразум с краљем Миланом и помиловање, преображај радикалског идеолога у критичара радикализма и сл. Не успевајући да редовно води дневник, размишљао је о предусловима писања и вођења дневничких забележака. Самодисциплина и концизност, предуслови за вођење дневника, њему су недостајали, због чега се на неколико места враћао истом питању – како истрајати у редовном бележењу догађаја – износећи своја поетичка начела:

„Пре свега треба да је човек дисциплинован у раду, да уме сам себе савладати и редовно, свако вече, записати све што му се преко дана десило, а вредно је да се збележи, јер чим се ствар остави за сутра – ту је већ прекид готов и оно што се једном пропусти обично се никад више не надокнађује. Друго, ваља умети водити дневник, ваља умети укратко, збијено записати све важније тако да ако опис догађаја није потпун, а оно бар да белешка буде таква како ће доцније изазвати у човеку сећање на све што се десило и опоменути га на цео ток догађаја, а међутим ипак све је кратко и збијено, пошто је опширно редовно записивање и описивање апсолутно немогуће кад је човек претрпан и другим пословима. Међутим, ја немам ни једну ни другу особину: нити сам дисциплинован у раду, нити умем укратко записивати суштину догађаја, но почнем надуго и нашироко, заплетем се у опису – после прескочим то па хајд’ на нов догађај, који тако исто остане неописан до краја и тако све даље и даље” (Тодоровић, 1990: 84–85).

2.

И у свом најзначајнијем делу – *Дневник једног добровољца* – Тодоровић прича о себи и о другом. Он, заправо, сведочи о ратном безумљу, о бесмислу и апсурду у који су људи ухваћени. Са становишта социјалисте, позитивисте, „ватреног револуционара и републиканца” посматра рат, пре свега подвижништво изгладнеле и слабо опремљене српске војске и њено препуштање ратној стихији, као и све околности које су у вези с ратом – непрофесионалност главнокомандујућих забринутих једино за своје позиције и напредовања, пропусте у вођењу војске, лицемерно свештенство и сл. (Тодоровић, 1988: 210). Налазећи се у средишту ратних збивања, на основу властитих опсервација и критичког расуђивања, Тодоровић доноси натуралистичку слику рата и приказује егзистенцијалну драму људског бића у ратном гrotлу. С тим у вези износи и своја размишљања о рату и револуцији. У разговору с руским официром Комаровим покушаће да образложи на чему заснива своју осуду ратова. Он прави јасну разлику између рата и револуције – рат је злочин који уништава човека, „ратови ударају окове, револуције их кидају” (Тодоровић, 1988: 204). Противник је сваког крвопролића, самим тим и револуционарног, и заступа став да је неопходно увек трагати за мирним решењима проблема. Међутим, његови ставови су у противтежи са цивилизацијским дометима, где је крвава борба историјски закон. За њега су револуције неминовност у оним ситуацијама када другог излаза нема, у борби против ропства и сиротиње. Отуда је српско-турски рат 1876. године био праведан и револуционаран – значао је повратак онога што је насилно отето и наставак српске револуције којом је створена нововековна српска држава. Своје погледе на рат и насиље које је у функцији промене друштвеног поретка изложиће и у каснијим делима (*Успомене на краља Милана*).

Дело *Крвава година (Дневник једног роба)* настало је на темељима сећања на Тимочку буну. Објављено је у наставцима у *Малим новинама* 1890. године, седам година после догађаја који је имао снажан одјек на политички живот Србије, а који је предодредио даљи животни пут Пере Тодоровића. Већ у поднаслову писац је истакао позицију у којој се налазио после буне, која му је била повод да наслика преображај једне личности – њена посртања, падове, суочавање с бесмислом, деструктивне и суицидне мисли. Као ни у осталим својим мемоарима, ни у овом случају писац није у потпуности испоштовао мемоарску форму. Сећања на радикалску буну нагињу романескној прози, у којој је присутан и фантастични дискурс. Поглавље „Један сан (Сновиђење на Теразијама)”, кошмарно и халуцинантно сновиђење, уводи у Тодоровићеве мемоаре ониричку фантастику и предсказује догађаје који су од пресудног значаја за читав српски народ. Удео ирационалног присутан је на више места у *Крвавој години* и у вези је са специфичним психолошким стањем затвореника окованог у некадашњој гробници турске светитељке, унутар калемегданске

тврђаве. Са два различита временска аспекта – оног који припада времену тамновања и времену писања дела – он слика ухапшене радикалске прваке и Николу Пашића. Причање о другима и промена у ставовима према њима, израста индиректно у причање о себи и последица је пишчевог сазревања, сагледавања догађаја из друге перспективе.

Свега неколико месеци после Мајског преврата, Пера Тодоровић почео је да пише и објављује *Огледало, зраке из прошлости*. Оно је његово најобимније и жанровски најсложеније дело, које у себи обједињује мемоарску прозу, новинарство и историографију и надовезује се на *Успомене на краља Милана*. Тодоровић пише с пијететом о краљевима Милану и Александру, с куртоазном употребом великог слова у било ком од постојећих начина апострофирања – личном или присвојном заменицом, именицом и сл. Ламентирајући над трагичном судбином последњег Обреновића, искрено жалећи свог „јадног” и „драгог” краља, „кукавче” и „самохрано сироче”, он је веома често, као и у *Успоменама на краља Милана*, западао у патетику, негујући тон који подсећа на некрологе. Реторичке вештине које су красиле Тодоровића манифестовале су се и у овом делу. Не само тематиком, већ и специфичним поступком директног обраћања читаоцима, чиме им је додељивао улогу саучесника у дешавањима, остајао је довољно загонетан, што је деловало на читаоце и побуђивало их да прате сваки следећи број *Огледала*. Таквим поступком Тодоровић је постигао велики успех – за кратко време стекао је дванаест хиљада верних читалаца, чиме се није могло похвалити ниједно штампано издање у Србији. Његов успех још је већи ако се има на уму да је текстове за *Огледало* писао великом брзином – за непуних седам месеци објавио је сто књижица, тачније 1252 странице.

3.

У *Малим новинама* 1901. године, три месеца после смрти српског краља, Пера Тодоровић је започео објављивање *Успомена на краља Милана*. Дело је засновао на истим основама на којима почива и *Крвава година* – последице организовања и учешћа у Тимочкој буни и блиска сарадња са краљем Миланом у годинама потом, која је спојила два трагична усамљеника. Поштовање владара који му је поклонио живот и потреба да се наново сагледају и образложе своји поступци, повод је за настанак овог дела.

Тодоровић пише *Успомене* с пуно патетичног заноса, дивљења и глорификације, показујући своју захвалност и оданост ономе ко му је „добровољно вратио натраг” живот (Тодоровић, 1997а: 242).¹ Отуда на

¹ Поштујући краља за живота и негујући успомену на њега, Пера Тодоровић је показао високе моралне квалитете. За разлику од многих који су после Мајског преврата узели учешћа у денунцирању Обреновића, Тодоровић је, у *Успоменама на краља Милана* и у *Огледалу*, покушао да одбрани династију. Гнушао се над поступцима многих блиских

уводним страницама готово поклонички однос према краљу Милану: „Узимам перо у руке, а рука ми дрхће!... Хоћу да пишем о теби, велики покојниче и велики мучениче” (Тодоровић, 1997б: 125). Градећи лик краља-мученика и жртвеника, Пера Тодоровић се његовој сени обраћа узвишеним формулама: „велики покојник“, „велики мученик“, „велики човек, велики Србин и велики краљ”. Поступцима патетизације приближава се тону средњовековних житија:

„Имао си душу обилну добротом и срце богато љубављу и често си оберучке сејао милосрђе, па опет где год да си ногом стао, за тобом је изницало оштро трње мржње и тешке незахвалности. Много си радио и много урадио, али си био човек, а не анђео, и у твојим човечанским делима било је и човечанских погрешака. [...] Имао си идоле своје и доживео си да те они први оптуже за грешно идолопоклонство. Био си огромна снага неодољива моћ, непобедива сила и опет те је нестало у једном тренутку, као што се привиђење губи” (Тодоровић, 1997б: 126).

Краљево подвижништво, страдање и патња, на чему Тодоровић инсистира, били су у функцији величања лика покојног владара, али и прекора злобном и неискреном свету који није знао да цени краљеву жртву.

Пристајући на сарадњу с краљем Миланом, Тодоровић је на себе навукао гнев својих страначких колега, због чега се у овом делу на истој равни налазе краљ Милан и сам писац, који се посматрају у контексту веома сложених међусобних односа – од Тимочке буне до краљеве смрти – и у вези с тим маркирају се значајни догађаји из краљевог и пишичевог живота (бројни атентати, тамновање и сл.). Тодоровић дискретно, у градативној форми, слика генезу њиховог односа: приликом првог сусрета и разговора, краљ му се обраћа персирајући, у следећим разговорима с „господине Тодоровићу” или „господине Перо”, док после Тимочке буне и помиловања преовлађује приснији и интимнији тон без куртоазне употребе заменице *ви*: „Тодоровићу”, „Перо” и сл.

Као идеолог Радикалне странке Пера Тодоровић је веровао да је борба коју води заједно са својим истомишљеницима пресудна за српски народ. Међутим, Тимочка буна и судбина радикалских првака после ње, помисао на тренутну смрт и дугогодишње ропство, те здравствени проблеми и овисност о морфијуму, снажно су утицали на Тодоровића и условили његов „унутрашњи прелом” (Перовић, 1999: 14). Због тога је целог живота носио две врсте окова и ожиљака – једне, тешке 7,5 килограма из пожаревачког и београдског казамата, и друге, невидљиве, које су биле последица његовог учешћа у друштвено-политичком животу Србије и искључења из Радикалне странке. У *Огледалу* је, с тим у вези, знао рећи: „Не зна се који су тежи” (Тодоровић, 1997а: 124).

сарадника двају краљева који су учествовали у њиховом дискредитовању. Коментаришући компромитујућу књигу *Последњи Обреновић* Владана Ђорђевића, некада блиског човека двају последњих владара из ове династије, Тодоровић је у свом *Дневнику* забележио: „Тек овако у целини види се колико је Владан низак и гнусан” (Тодоровић, 1990: 364).

У односу између краља Милана и Пере Тодоровића уочава се сва апсурдност српске политичке сцене у последњим деценијама 19. века. Велики краљев политички противник, први који га је јавно критиковао у гласилима, изгубио је веру у оно због чега се до тада борио и преобратио се у његовог истомишљеника и искреног сарадника, а краљ, изгубивши владарски понос и самопоуздање, пронашао је ослонац у Пери Тодоровићу. У *Успоменама* се спајају два идеолога различитих оријентација који, неочекивано, проналазе сродну душу један у другом. Краљ Милан је „принципијелни републиканац” који је постао монарх, док је Тодоровић „заклети републиканац” који је своја начела мењао под утицајем конкретних дешавања и животних искустава (Радуловић, 1999: 247). Тодоровић веома сугестивно описује први сусрет с краљем који се збио оног дана када је малолетни наследник престола на савском пристаништу први пут крочио на српску земљу. Њихови животни путеви били су испреплетани, а судбина неумитна и слична. Обојица несхваћени и неприхваћени, окружени притворним и неискреним људима, у власти су сопствене страсти према политици, које се дубоко у себи гнушају, али за коју се, истовремено, хватају као за сламку спаса. И једног и другог у животу покреће жеља за чињењем добрих и великих дела за будућност народа.² Међутим, обојици се на том путу испречио злуради свет.

Градећи краљев портрет, Тодоровић је желео да негативне стране његовог карактера оправда разочарањима у властити народ и сталним страхом услед латентне мржње коју није само слутио. Отуда је пажњу усмерио и на бројне атентате на српског владара, који су били повод да још једном истакне незахвалност и превртљивост народа. Занимљиво је да Тодоровић бележи краљеву изјаву да се не боји атентата, тачније да их се боји колико и других случајности и неприлика: „Ја и гледам на атентате као на обичне случајности. Ништа није немогуће да баш ја лично паднем од атентата. Али то је таман толико иста случајност као што случајно могу гдегод назепсти и навући на се какву озбиљну болест” (Тодоровић, 1997б: 294–295). Забелешка о краљевом размишљању у опреци је са сведочењима неких других његових савременика који су истицали његов готово патолошки страх од атентата.³ Њену

² Тодоровић сведочи да је краљ Милан је искрено веровао у исправност својих поступака. Када је после пораза на Сливници дошао код Пере Тодоровића са циљем да придобије радикале и када је разматрао своје одлуке у вези с ратом против Бугара, био је „тврдо уверен да ће непристрасна повесница српска њему дати за право и да ће будућа поколења признати његов патриотизам” (Тодоровић, 1997б: 251). На другом месту, у вези са својим односом према радикалима, краљ расуђује: „Повесница често бива неправедна према појединим историјским личностима. Али знаш како ја гледам на ту ствар. Ја чак волим нека ме осуђује и историја, само да ја сам себе не осуђујем. Од тога мога суда ја се највише бојим” (Тодоровић, 1997б: 216).

³ Љубомир Каљевић је, на пример, сведочио да краљ Милан није имао „праве мушке куражи”, те да је зазирао од сваке анонимне дојаве о тобожњим атентатима. Каљевић у вези с тим бележи краљево одбијање да оде у цркву страхујући од атентата: „Ја и Теша (Николић, министар војске – прим. Љ. К.) уђемо у салу где затечемо кнеза и кнегињу у живој препирци. Кнез је викао: 'Нећу! Нећу!', а кнегиња Наталија: 'Мораш! Мораш!'

веродостојност доводи у питање и чињеница да је краљ имао своју посебну поверљиву полицију која му је достављала све информације које би биле од интереса за владара, као и Тодоровићево сведочење да је краљ носио панцир, тј. „нарочити вештачки израђен оклоп“ који га је штитио од потенцијалног напада (Тодоровић, 1997б: 295). Сагледавајући српску историју, краљ је налазио да су Срби „добри атентатори, тј. добре убице“. Веровао је да се и они могу временом преобратити у добре људе, али је ипак заговарао њихово уклањање са овога света (Тодоровић, 1997б: 296, 298). Посебно је интересантна забелешка у којој краљ веома сугестивно дочарава осећање које га је обузело када је приметио атентатора који пуца у њега на Ивањдан 1899. године:

„Није ме било страх, али је сва прилика да сам био у забуни. Јер има једно време за које се управо не сећам где сам тада био и шта сам у тим тренуцима радио. То је од онога тренутка када сам угледао Кнежевића и скочио с кола, па док нисам ушао у оближњи дућан. То је по свој прилици, морало врло мало трајати, али за тај тренутак, ето, је се не сећам шта сам радио и где сам управо био!“ (Тодоровић, 1997б: 302).

Преовлађујућа дијалогска форма у овом делу омогућује упознавање и са једним и са другим јунаком, којима је разумевање и прихватање од стране овог другог имало готово егзистенцијални значај. Дуги разговори потврдиће „многоструку испреплетаност“ њихових путева и открити на који начин су се борили са свим политичким теснацима у које су залазили (Тодоровић, 1997б: 132). Прихватање краљевих идеолошких уверења утицало је на Тодоровићеву перцепцију стварности због чега више није био у могућности да реално сагледа сву специфичност краљевог карактера. Он запажа његову страственост у свим сферама живота, несталност и манипулативност, погрешке на војно-политичком плану, али га због тога не осуђује. Напротив, своје неслагање маскира модалним глаголом требати – „требало је предвидети да ће Бугари против Србије повести не само своју већ и румелиотску војску“ и сл. (Тодоровић, 1997б: 251). Једно поглавље насловио је „Краљ Милан у љутини“. У њему је краљеву прекост, срдитост и каприциозност документовао и личним искуствима, али је томе претпоставио његово „благодарно праштање“:

„И ако је онако у љутини могао озбиљно и истински да мрзи, краљ Милан је ипак могао брзо и да заборави ту мржњу, и то је управо била једна од његових великих и племенитих особина, што је могао и најтеже увреде тако савршено заборавити и тако искрено опростити да их се доцније у истини никад више и не сети, а камоли да му на ум дође да се за њих свети“ (Тодоровић, 1997б: 313).

Како је кнез усплахилено ходао по соби, кнегиња приђе к мени и рече ми: 'Ето, видите шта ради Милан. Малочас добио је једну прљаву цедуљу у којој му некаква протува препоручује да се чува и да не иде у цркву, јер може зло проћи, па се сад узјогунио и неће са мном у цркву'" (Каљевић, 2006: 29–30).

Неке од најизразитијих краљевих особина, које су помињали други савременици и краљеви биографи (Владан Ђорђевић, Љубомир Каљевић, Чеомил Мијатовић, Божидар Николајевић, краљица Наталија и др.), Тодоровић не помиње или их минимизира, будући да га посматра као свог спасиоца, као владара који му је поклонио живот.

У овом делу, као и у осталим Тодоровићевим делима која припадају тематском кругу о Обреновићима, огледа се његово схватање историје и „релативност значаја појединца у њој” (Перовић, 1997б: 19). У њему се читава и његова спознаја револуције, која се може посматрати у контексту размишљања о рату и револуцији изнетих у *Дневнику једног добровољца*, и која потврђује како је Тодоровић, револуционар и радикал, постао политички реалист. Своје мисли Тодоровић приписује самом краљу, који тако посредује и преноси пишчеве мисли. Аутобиографски моменти „могу бити потпуно различити, могу имати исповедни карактер, карактер чисто објективног пословног рачуна о поступку (спознајном поступку мисли), политичком, практичном и др.” (Бахтин, 1991: 163). У краљевим размишљањима може се дакле, пратити сам аутор, његов поступак „самообрачуна-исповести” (Бахтин, 1991: 149).

Тодоровић је и *Успоменама на краља Милана* противник ратова и насиља. У његовим и краљевим размишљањима о слободи уочава се уверење да су се Срби националном револуцијом осамосталили и стекли своју слободу. Насиљем се не може ништа променити, може само изгубити онај који се побунио, а не онај против кога је буна подигнута. Краљ изражава сумњу у револуцију, али у ону револуцију коју су покушали да изведу радикали. Отуда ово Тодоровићево дело јесте значајно за сагледавање механизма функционисања Радикалне странке. Будући један од идеолога ове странке, познајући „порекло идеја” и начин функционисања, Пера Тодоровић је био позванији него ико да остави сведочанство о радикалским првацима, дешавањима и следбеницима (Перовић, 1999: 18). При томе је био критичан према поступцима својих некадашњих сабораца, а резигнација је нарочито приметна у вези с ликом Николе Пашића. Његови погледи на рад странке и политичку борбу илуструју промену у политичким уверењима и коначни преображај – од идеолога Радикалне странке до њеног критичара. Посебно место у овом Тодоровићевом делу заузимају странице на којима је изнео специфичност краљевог односа према радикалима. Истичући непомирљивост две стране и краљев анимозитет према Радикалној странци, он се пита: „Откуда [...] онолико неповерење [...], онолики одврат према радикалима, када се зна да је он иначе био човек доста гибак?!”, када је био свестан да је то најјача странка пуна младе, свеже крви (Тодоровић, 1997б: 209). У разговорима с краљем Миланом искристалисала се непомирљивост две стране. Краљ није био спреман на сарадњу са радикалима до крајњих консеквенци, све док није био доведен у безизлазну ситуацију – после пораза код Сливнице у Српско-бугарском рату 1885. године био је „нагнат на тај покушај”, те је

„преко срца и чисто с неким гађењем“ затражио помоћ заточених радикалских вођа (Тодоровић, 1997б: 209).

Сложеност односа краља Милана и радикала, Тодоровић је посматрао у опреци различитих идеологија – монархизма, с једне стране, и радикализма и комунаца, с друге стране – али и на властитој спознаји о суштини радикалског покрета и револуционарних кретања у Србији у другој половини 19. века. Критику радикалског покрета заснива на неколико чињеница: осиноност и претенциозност радикалских вођа који су својим члановима, „као нека засебна религиозна секта“, наметнули уверење о властитој политичкој предодређености, подстицање социјалног раслојавања друштва и ширење анимозитета (посебно према одређеним професијама, на пример, чиновницима), недоследност и одрицање од својих начела „за један милостиви осмех капетански“ и др. (Тодоровић, 1997б: 275, 278).

У опсервирању друштвено-политичке стварности у Србији уочава се Тодоровићева минуциозност и способност искусног новинара за уочавање детаља. Илустративна је, с тим у вези, епизода из пожаревачког затвора, блиска Нушићевим друштвеним комедијама. Фарса коју су инсценирали са управником затвора, сатира је чиновничког апарата чија је највећа брига „мало наградице, мало класице“ (Тодоровић, 1997б: 237).

Успомене на краља Милана карактерише присуство различитих стилских форми – од публицистичког до књижевноуметничког стила. Одликује их, такође, стилско, и лексичко богатство, изузетна лакоћа казивања и, посебно, бројни паралелизми и игре речима. Они су потврда Тодоровићевих изузетних реторичких способности. Посебно је експресивно дочаран тренутак напетости услед ишчекивања краљеве милости и помиловања радикалских вођа:

„Ми ходамо и загледамо се. [...] Да мало разговарамо да би време неосетније прошло. И ходамо и разговарамо, али време чак и не мили, оно као да се скаменило, па ни да крене. Сказаљке на сату и не помичу се. По десетак пута вадиш сат и загледаш га, а оно једва прошло четврт сата! [...] Ми сад више и не говоримо. И језик се скаменио! Само се овда-онда значајно погледамо!“ (Тодоровић, 1997б: 263).

Тодоровић се у *Успоменама на краља Милана* користио, као и у неким другим делима, непосредним обраћањем читаоцима. „Један од његових реторичких клишеа „јесу „апелативни говорни чиновни“ (Иванић, 1999: 313). Апострофирање читалаца ефектно је реторичко средство које на њих делује сугестивно и ствара илузију учествовања у дешавањима о којима се говори.

Пишући *Дневник*, Пера Тодоровић је изнео проблем „старачке брбљивости“ (уп. Тодоровић, 1990). Његова распричаност и преопширност, како у приступу теми тако и у стилу казивања, уочава се у већем броју дела. Примери „општих места и празног реторичког хода“ (Палавестра, 1999: 167) видљиви су и на страницама *Успомена на краља Милана* – преопширно и

непотребно износи податке о одређеним догађајима (судбина Алимпија Савића после атентата на краља на Теразијама, подаци из живота Илке Марковић, атентаторке, и сл.). Разлоге томе могуће је наћи у чињеници да је један број мемоара и романа објављивао у форми фељтона, пишући их на брзину, без опсежних припрема и развијених планова. То је, уосталом, и признао у свом *Дневнику*: „Све што сам досад написао, па и саме моје романе [...], почињао сам немајући ништа друго у глави до просту замисао: хоћу да опишем то и то [...]. Писао сам од броја до броја за подлистак. Седао сам за сто и низао што ми је кад падало на ум” (Тодоровић, 1990: 169). Стихијско писање, како би пунио новинске ступце, условљавало је и уметање одређених епизода које су, са становишта грађења краљевог лика, биле ирелевантне и имале ретардирајућу улогу.

4.

На неколико места у свом *Дневнику* Пера Тодоровић је изразио жаљење што није у стању уредно да води дневник. Брзина којом је писао, рад „с ногу и натрке”, проузроковани потребом да се задовољи егзистенција, нарушавали су континуитет вођења дневника. Међутим, када се сагледа Тодоровићев мемоарски корпус стиче се утисак да је он „целог живота водио дневник” и „исписивао своја сећања” (Савић, 1999: 175).

У *Успоменама на краља Милана* Тодоровић је синтетизовао све о чему је до тада писао: краљ Милан и династија Обреновић, виђење рата и сагледавање свог живота, судбинских догађаја, преиспитивање властитих одлука. Неке од константи Тодоровићевог прозног дела уочавају се и у овом делу: осећање усамљености, напуштености, изопштености и трагични доживљај егзистенције, проистекао из неуспеха, промашених идеала, болести, овисности о морфијуму, неразумевања околине, денунцирања и сл. Упоредо с тим, Тодоровић ваја портрет српског владара, обликујући га кроз објектив своје захвалности и поштовања, градећи лик који се у извесној мери разликује од представа које су у својим мемоарима о краљу Милану оставили други аутори, али који значајно доприноси потпунијем сагледавању не само краљевог лика већ и тоталитета друштвених и политичких односа у Србији у том периоду.

Извори

- Тодоровић, П. (1986). Књижевна писма. У *Изабрани списи II*. Београд: Рад.
- Тодоровић, П. (1988). *Дневник једног добровољца*. Београд: Нолит.
- Тодоровић, П. (1990). *Дневник*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Тодоровић, П. (1997а). *Огледало: зраке из прошлости*. Београд: Медицинска књига – Медицинске комуникације.
- Тодоровић, П. (1997б). *Српска ствар у старој Србији. Успомене на краља Милана*. Београд: Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ.

Литература

- Грдинић, Н. (2003). Аутобиографија – проблеми проучавања. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 51, св. 3, 665–674.
- Иванић, Д. (1999). Поетика фељтона (Пера Тодоровић у *Самоуправи*). У В. Матовић (ур.): *Пера Тодоровић* (305–315). Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Јовановић Стојимировић, М. (1987). *Силуете старог Београда 2*. Београд: Просвета.
- Каљевић, Љ. (2006). *Моје успомене*. Ужице: Историјски архив.
- Костић, Љ. (2012). Мемоари и аутобиографије као извор за реализацију васпитно-образовних циљева у основној школи. У С. Маринковић (ур.): *Настава и учење – циљеви, стандарди, исходи* (447–458). Ужице: Учитељски факултет.
- Матовић, В. (2002). Поетички и аутобиографски дискурс Пере Тодоровића. У В. Матовић и Б. Златковић (ур.): *Пера Тодоровић – нови погледи: политичке идеје и књижевно-публицистичко дело* (97–114). Београд – Смедеревска Паланка: Институт за књижевност и уметност – Библиотека „Милутин Срећковић”.
- Нинчић, В. (1956). *Пера Тодоровић*. Београд: Нолит.
- Палавестра П. (1999). Књижевна фантастика Пере Тодоровића. У В. Матовић (ур.): *Пера Тодоровић* (167–172). Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Перовић, Л. (1997а). Пера Тодоровић о мемоарској књижевности. *Токови историје: часопис Института за новију историју Србије*, 3–4, 221–229.
- Перовић, Л. (1997б). Предговор. У П. Тодоровић, *Српска ствар у старој Србији. Успомене на краља Милана*. Београд: Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ.
- Перовић, Л. (1999). Дело Пере Тодоровића као историјски извор. У В. Матовић (ур.): *Пера Тодоровић* (11–24). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Радловић, М. (1999). Естетски идеали Пере Тодоровића (*Крвава година и Успомене краља Милана*). У В. Матовић (ур.): *Пера Тодоровић* (235–253). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Савић, М. (1999). Тодоровићев ратни дневник. У В. Матовић (ур.): *Пера Тодоровић* (175–194). Београд: Институт за књижевност и уметност.

Стефановић, М. Д. (2010). *Аутобиографија*. Београд: Службени гласник.

Лиљана С. Костић

Универзитет в Крагуеваце, Педагогически факултет в Ужице

ВОСПОМИНАНИЯ О КОРОЛЕ МИЛАНЕ В КОНТЕКСТЕ МЕМУАРНОЙ ПРОЗЫ ПЕРЫ ТОДОРОВИЧА

Анотација

Мемуарни корпус Перы Тодоровича (1852–1907) тематически связан с событиями и личностями, которые ознакомили его жизнь – с Радикальной партией и Тимокским восстанием, с одной стороны, и жизнью короля Милана и династии Обреновичей, с другой. Предметом работы является произведение *Воспоминания о короле Милане*, которые через три месяца после смерти короля Тодорович начал выпускать в номерах своего журнала *Малая газета*. В этом произведении на одном уровне находятся король Милан и сам писатель, и они рассматриваются в контексте очень сложных взаимоотношений – от вражды до близкого сотрудничества. Целью статьи является рассмотрение *Воспоминаний о короле Милане* в контексте мемуарной прозы Тодоровича, а также в контексте мемуарной сербской прозы о короле Милане Обреновиче.

Ключевые слова: *Пера Тодорович, мемуары, Воспоминания о короле Милане, король Милан, сербская мемуарная проза.*